

KÖNYVKIADÓK DICSÉRETE

Néhány évvel ezelőtt írtam egy kis cikket, „Könyvesboltok dicsérete” volt a címe, azokról a könyvesházakról, amelyekben életem során sűrűn megfordultam (megjelent a *Könyvesbolt, körisfával* című kötetben, 2014); most valami hasonlót próbálok írni könyvkiadókban szerzett élményeimből: arról, hogy mit tanultam bennük, tőlük, személyesen mit köszönhetek nekik. S hogy messzebből nekifutva, más kiadók között kanyarogva köszöntsem a Kalligramot negyedszázados évfordulója alkalmából, a Kiadót, Szigeti Lászlót, Kiss Ágnest és a könyvekben csak ritkán megnevezett más munkatársakat.

Az olvasó nem látja a könyvkiadó munkáját, a szerző is csak annyit tapasztal meg belőle, amennyit saját kéziratának átfutása során észlel. Nekem szerencsém volt: már egyetemista koromban közel kerültem egy kiadóhoz. Történt, hogy Rákos Sándor, akit a Nyírségből, kis faluból, vidéki újságíró sorból tehetsége és a felszabadulás utáni néhány év nagy felhajtó szele Pestre röpített, sógorának, Szilágyi János György ókortudósnak otthoni könyvtárában olvasgatni kezdte egy német assziriológus, Arthur Ungnad könyvét (*Die Religion der Babylonier und Assyrer, übertragen und eingeleitet*, 1921), mely könyvben a Gilgames-eposz és más ékírásos (akkád nyelvű) verses szövegek nem szakzsargonban tartott, de azért költőinek sem mondható fordításai szerepeltek. Egy darabig anyósa, Szentpál Olga segítette ki nyersfordításokkal, egyik kötetében (*Szegények vonulása*, 1959), a „Cseréptáblák üzenete” című ciklusban meg is jelent néhány népies-szurrealista nyelvvezetű átültetése, de aztán Szilágyi, illetve Harmatta János iranista professzor közvetítésével eljutott hozzám, az egyetemen ékírást tanulóhoz, hogy készítenék neki nyersfordításokat és segíteném munkáját a szükséges magyarázatokkal is. Én örömmel elfogadtam az ajánlatot, ő pedig elfogadta, hogy a továbbiakban nem cserép-, hanem agyagtáblákról van szó. Jó másfél évig dolgoztunk együtt az első kötetben, mely 1960-ban jelent meg *Gilgames. Ékírásos akkád eposzok* címmel, Kass Jánosnak asszír palota-domborművek fényképeiről festett-rajzolt átirataival illusztrálva. Nekem, kollégista, ösztöndíj nélküli, akkor éppen egy lottó-irodában a megélhetésért dolgozó diáknak hol tanárom, Dávid Antal, akivel esténként a lakásán ékírásos szövegeket olvastunk, hol Rákos édesanyja adott a munka szüneteiben uzsonnát: vajaskenyeret, kávé. A *Gilgames* könyv- és kultu-

rális siker lett, egy hasonló című játékfilmben Darvas Iván magát a könyvet is felmutatta; mi Rákossal folytattuk a munkát, megjelent a második kötet is (*Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkád versek*, 1963), szintén Kass illusztrációival. Mindkét kötet szép mint – ma így mondanák – könyvtárgy is. Együttműködésünk Rákossal nem volt feszültségmentes, de mindketten életre szólóan profitáltunk belőle. Ő, azt hiszem, ezekkel a fordításokkal, vagy inkább úgy nevezném, ihletett átköltésekkel jutott túl akkori költői válságán, indult el a nagy költészet felé. Én átbúvároltam az akkor itthon hozzáférhető ékirásos szövegkiadásokat és szakirodalmat: tanultam. S amikor megszereztem az egyetemi oklevelet, ókori keleti történelem előadó – ógörög tanár szakon (1961), mellyel állásra akkor lehetőség nem nyílt, a két fordítás-kötetet kiadó Magyar Helikon felvett segédszerkesztőnek.

Különös kiadó volt ez a Magyar Helikon. Parczer Ferenc alapította, a könyvkiadás minden ágában, kézirat-szerzéstől bibliofilán át terjesztésig, otthonos szakember, s mindehhez még dörzsölt üzletember is. Kiadóját, mely természetesen állami cég volt, 1957 legelején alapította, olyan emberekkel, akiket az előző vihar kivetett privilegizált helyzetükből. Üzletnek eleinte *Tarzan*-t és hasonlókat adtak ki, de amikor én odakerültem, már a Helikon Klasszikusok és az írói életmű-sorozatok volt a profil, s a szerkesztőségbe új emberek is jöttek. Akkor már ott dolgozott Konrád György, aki Tolsztojt szerkesztette, félállásban (egyébként VII. kerületi gyámhatósági látogató volt, mint az idő tájt írt, de csak évekkel később, 1969-ben kiadott regényéből tudjuk). Ott dolgozott Katona Tamás, a magyar történelmi emlékirodalom kutató rangú ismerője, aki később az Európa Könyvkiadónál is sorozatot szerkesztett e forrásmunkákból. Többször találkoztunk Déry Tiborral, aki börtönvelei után 1962-ben mint fordító járt be a szerkesztőségbe. Én a *József és testvérei* egykötetes kiadását (1963) gondoztam, zsidó forrásairól írtam hozzá aprólékos jegyzeteket; Dobrovits Aladár óegyiptomi novella- vagy mesefordításait szerkesztettem (1963); és a tízkötetes Balzac-összes szemléiveit olvastam – csak ritkán sikerült elintéznem, hogy a szöveg sorrendjében kerüljenek elélem; ellenőriztem, nem maradt-e a már kinyomott ívekben sajtóhiba, és csak ügyeskedésekkel tudtam elérni, hogy folyamatosan olvassam a regényeket. A Kiadó vezérelve a gondosan szerkesztett, gondosan előkészített, gondosan korrigált, gondosan ellenőrzött szöveg volt, s ezen túl: bibliofília, jó papíron, szellős tipográfiával, bőr- vagy selyemripsz kötésben, de a szokásosnál nagyobb példányszámban. A könyvművészeti vezető, a tipográfus Haiman György volt, aki a Kner hagyományt hozta, és utána Szántó Tibor, akinek képzőművészeti ízlése a konstruktivizmusban gyökerezett. Nap mint nap láttunk új, a készülő könyvekbe szánt grafikákat, maguk a művészek hozták be, szinte mintha galéria alkalmazottjai volnánk. A Balzac-, Tolsztoj-, Dosztojevszkij-, Móricz-összes, egészsbőr kötésben, számozva, a magyar bibliofília remekei közé tartozik, sok más helikonos könyvvel együtt. A szerkesztők, de egy segédszerkesztő is, mint én, tudták vagy menet közben megtanulták a kézirat szerkesztését, a nyomdai előkészítést, a tipográfia, a tördelés alapszabályait, a korrigálást. Én új jelentésben ismertem meg a hasáb, a tükör, a fattyú, a kefe, a zárka és kizárás szót (azelőtt csak engem zártak ki kollégiumokból az oktatás minden szintjén). Az apróbetűs szedést még petitnek, az ennél is kisebbet nonpareille-nek neveztük. Felfigyeltem az efféle szedési utasításokra: Kézirat szerint!, s azóta legszívesebben magam is ezt írnám kézírataim jobb felső sarkába. Láttam, hogy a korrigálás nemcsak jó szemet kíván, de precíz háttér-ismereteket is; tapasztaltam, hogy a szerkesztőségi titkárok – ténylegesen legtöbbször megvesztegetően kedves titkárnők – rendszer-szervezők, pszichológusok, kávé-kisasszonyok egy személyben, s legalább hat kezük van. Konrád Gyurival a Helikonban barátok lettünk. Jeremiásról mint a hatalom ellen lázadó értelmiségiről terveztünk közösen könyvet írni, ő megírta (Szelényi Ivánnal) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvét (párizsi kiadása: 1978), tőlem egy biblikus értekezés telt ki („Jeremiás, Jeruzsálem, Nebúkadreccár. Kritikai értelmiségi az ókori Keleten a nemzeti és birodalmi politika erőterében”, 1985). Barátok maradtunk, ma is azok vagyunk. A Magyar Helikon sikeres, jó kiadó volt, ezért 1965-ben „megszüntetve-megőrizve” (hegelianus-marxista kifejezés: *Aufhebung*) felszámolták: Parczer Bécsbe ment, s ezután ott adott ki könyv-csemegetket; a történelmi könyvek átkerültek az Európához; a profil lassan átalakult; a név

második fele ma is megvan. Én egy évig voltam a Magyar Helikonnál állásban, jó évem volt; amit a hagyományos könyvkiadásról tudok, mind ott tanultam.

Az egyetemről, ahová 1962-ben kerültem, már csak mint szerző jártam be kiadókba. A Gondolat Kiadó megjelentette Millar Burrows úttörő jelentőségű könyvét a holt-tengeri tekercekről (1961). Sikerült rábeszelnem a szerkesztőket, hogy függelék gyanánt adják ki a nagy nem bibliai kéziratok magyar fordítását. Ezeket a fontos szövegeket, amelyek új megvilágításba helyezték egy forrongó kor, az i. e. 2–1. század zsidó vallási és szellemi életének irányzatait, évekkel korábban Hahn István professzor egyetemi *privatissimum* héber óráin az első kiadásokban olvastuk (az egyik kötet bevezető tanulmánya is héber nyelvű volt: ivrit), ő ellenőrizte az utóbb elkészült fordításaimat is. A pályakezdő számára fontos volt, hogy ne csak „függelék” legyen: meg tudtam győzni a Kiadót, hogy készítsen a könyv e részéből különlenyomatot is, ez akkor csak tudományos folyóiratokban volt szokásos. A héber szavak korrigálásához be kellett mennem az Athenaeum Nyomdába: megismerkedtem a kéziszedéssel, a héber ólombetűkkel, láttam betűszedő szekrényt, beszéltem a metttőrrel, a nyomdai korrektorral. Ez volt életem első különlenyomata. Vastagabb füzet lett, önálló címlappal. A különlenyomatokat ma már xeroxmásolat, PDF vagy csupán egy link helyettesíti. Otthon, könyvtáramban, nyolc vagy tíz folyómétert tesznek ki a másoktól kapott különlenyomatok, xeroxok, a tanszéki könyvtárban is gyűjtjük őket. Lehet, hogy sok cikk nem éri meg a papírt, mely szövegét hordozza, de olvasni, a szerző tudásán magunkat átrágni, véleményét fontolgatni számomra még mindig papír fölött az igazi.

Sumer fordításaimat az Európa Könyvkiadóhoz vittem be. Az ékírással szövegekkel jellemzően kézi másolatok nyomtatott változatában találkozunk, ez az ún. autográfia rendszerint nagyobb, mint az eredeti agyagtábla, a duktus legalább annyira a másoló írásmódja, mint a három- vagy négyezer évvel korábbi írnoké. Agyagtáblákat korábban Berlinben láttam, a nekem máig is legfontosabb Vorderasiatisches Museumban, de 1968-ban ösztöndíjasként hosszú hónapokat töltöttem Iráqban, s ott, a baghdádi múzeumban nem egyet kézbe vehettem, tanulmányozhattam. Közvetlenül agyagtáblákról szöveget nem adtam ki soha, de fordításaimat szerettem volna nyelvezetben, megjelenésben ezekhez közelíteni. A nyelvhez a klasszika-filológia és a folklór adott útmutatást. A két világháború között Milman Parry a homéroszi költemények nyelvezetét vizsgálva felismerte, hogy az eposzokat állandó formulák tartják össze, szárnyas szavak. Az akkori Jugoszláviában, Boszniában, szerb énekmondók között folytatott gyűjtése során arra jutott, hogy a szóbeli költészetnek, epikának, mesemondásnak éppen ez a formula-nyelv a legfőbb jellegzetessége. A hajdani és mai aiodoszok nem betanult szöveget adnak elő, az énekmondás egyfajta rögtönzés, de vázát állandó formulák, azonos szerkezeti egységek és ezek variálódása adják. Ez könnyen belátható a magyar népballadáknak végtelenül eltérő szövegváltozatai alapján. Albert Lord, a terepmunkában Parry asszisztense, tovább ment, kimutatva, hogy az elmélet az írásbeli hagyományozásra is érvényes. Nyomukban, Homerosz fordítása közben Devecseri Gábor tudatosan arra törekedett, hogy a görög epikus nyelv szárnyas szavait megtartsa, hogy a sztereotip formulákat minden előfordulásuknál lehetőleg ugyanazokkal a szavakkal adja vissza. (Néha túlzásokba is esett.) Én a Magyar Helikonban első olvasója voltam Ovidius *Átváltozások* fordításának, ahogy nyolc–tíz oldalanként a szöveget behozta, s Parry–Lord elmélete, Devecseri gyakorlata indított arra, hogy a sumer szövegeknél következetesen megtartsam a formulákat. Nem költői tehetség, csupán a filológiai pontosság igénye volt, hogy lassan kiderült számomra: ez a verselés, szóbeli költészet agyagba nyomva, ékjelekkel, nem hangsúlyozó, nem időmértékes, nem szótagszámláló, mint sokan kimutatni próbálták, hanem az ismétlés különböző alakzatain alapul: formulák egyszerű ismétlése, bővítő ismétlése, változtató ismétlése. A részleteket „A sumer vers elmélete” című dolgozatomban írtam meg (1972), a dolgozatot egy akadémiai ülészakon halálmegvető bátorsággal olvastam fel Weöres Sándor jelenlétében. Megemlítem még, hogy az Európa latinus szerkesztőségi szobája valóságos irodalmi szalon volt, én oda csak be-benéztem, de nekem ez jelentette a pezsgő irodalmi élet él-

ményét. A szerkesztőségben találkoztam először Göncz Árpáddal, ő a börtönben már járta a műfordítás iskoláját, jól esett, hogy egy ilyen tekintély jó szavakat mondott a céhen kívülinek. A Kiadó műszaki osztálya kitett magáért a könyvvel („*Fénylő ölednek édes örömeiben...*”, 1972, 1983). A képeket, mezopotámiai szobrok, domborművek fényképeit, ahogy szerettem volna, kifutóra nyomtatta. Az egyik lapot, egy kopasz férfi agyagszobrának fényképét, Vas István bekeretezve íróasztala fölé függesztette ki, mint mondta, tisztára ő, éles metszésű orrával.

Assur-bán-apli ninivei könyvtárában a verses szövegeket úgy írták az agyagtáblákon, hogy a verssorokat néhány jelyni üres hely tagolta, sormetszet, *caesura*, „vágás”, az üres helyek felülről lefelé kigyóznak, mint, mondjuk, Vogelweide verssoraiban – de a sorvég mindig kiér a tábla jobb széléig. Néhány ékjelnek külön sorvégi változatai is kialakultak. A sorkezárást ma, computeres nyelven, justificationnek nevezzük, és tabulátorral könnyű megoldani. De az ősidőkben a kéziratokat írógépen írtuk, és a sorokat nagyon nehéz lett volna közép-vágással, balra-jobbra zárva előállítani. A nyomdának biztosan nem jelentett volna gondot, én az Optima írógépen, melyet a *Gilgames* honoráriumából vettem, próbálkoztam vele, nagyon időrabló volt, nem ment; elveszítettem az agyagtáblák esztétikumának egyik elemét. Amikor a computer bejött, már nem csináltam fordításokat.

Aztán voltam könyvkiadó magam is. Tanszéki kiadványokat készítettünk, tudományos dolgozatokat, amelyeket az egyetem házi nyomdája nyomtatott ki, sokszorosító műhely – hol volt már a háború előtti nagyhírű Egyetemi Nyomda! Tördelőprogramok még nem voltak, vagy nem volt pénzünk rá, a szövegeket a mai Word valamelyik ősi előzményén tördeltük, és méretazonos filmlemezre kinyomtatva adtuk nyomdába. Keserves munka volt ez a tördelés. Egy szó felcserélése néha szétdobta a következő száztizenegy oldalt. De örömet jelentett: egyszerre lehettem szerző, szerkesztő, kézműves. Több külföldi kollégám adta nekünk közlésre a kézirateit, többek között két akkád eposz kiadása, egy vastag történeti munka a hellénisztikus Babylóniáról, németül, olaszul: ezek voltak legfontosabb kiadványaink. A példányokból több van külföldi könyvtárakban, mint itthon. S megadatott az az öröm, hogy a tanszéki sorozatban kétkötetes nemzetközi *Festschrift*-et szerkeszthettem: gépeltem, tördeltem Lubor Matouš professzor tiszteletére. A prágai Károly Egyetemen az assziriológia egyetemi tanára volt, a neves hettitológus Bedřich Hrozný tanítványa és utóda; a második világháború a Közel-Keleten érte, az angol hadseregben szolgált, megsebesült (arca súlyosan megsérült). Az 1963/64. tanévben a Celetná utcai egyetemi épületben a szemináriumában ültem, egyetlen nagy szoba volt, falain a teljes assziriológiai szakirodalom, szabadon olvashattam kora reggeltől késő estig. Németül tartotta óráit az archaikus sumer feliratokról. Délutánonként teát főzött hallgatóinak. Szelíd, szerény, megfontolt ember: csöndes tiltakozása miatt 1968 őszén kirúgták, a metró építkezésénél kapott éjjeliőrri állást. A kis kötet 70. születésnapjára jelent meg Pesten 1978-ban, és egy prágai söröző asztala mellett, egykori hallgatói szűk körében adtuk át neki.

Egy különös nyomdai eljárást *A zsidó Budapest* nyomtatása közben ismertem meg. Ezt a kétkötetes, fényképekkel megrakott könyvet tanszékünk három akkori diákjának közreműködésével írtam, a Főpolgármesteri Hivatal adta ki (1995), a nyomda a ma már nem létező Fényszedő Üzem volt. A szöveget betördelve, fél lepedő nagyságú alumínium-lemezre maratva láttam viszont, a lemezeken a kiterített ív egyik oldala. Korrigálni csak úgy lehetett, hogy a lemezen, üveglap alatt, elektronikus technikával kivágták a javítandó szót és helyére beillesztették az újat. Gondosan számolni kellett a betűhelyeket! Ennyire körülményes, a szerző számára alig elviselhetően nehézkes eljárással sem azelőtt, sem azóta nem találkoztam. (Igaz, külföldi tudományos kiadóknál a szerzői javításokért betűnként külön díjat számoltak fel.)

Az Osirisről most nem akarok részletesen beszélni, hosszú, bonyolult, sajnálatos történet. Alapítóját, tulajdonosát, Gyurgyák Jánost egyetemista kora óta ismertem. Amikor még nem volt könyvkiadója, a tehetséges sajtó-filológus két kötetét, melyekben Polányi

Károly fiatal kori, 1907 és 1923 között írt cikkeit gyűjtötte össze, Gyurgyák nyomtatásban legelső munkáinak egyike, felvettem sokszorosított tanszéki sorozatunkba (*Egy gazdaságelmélet küszöbén*, 1985). Majd ő is kiadott engem. Századvég elnevezésű könyvkiadója jelentette meg *Bezárkózás a nemzeti hagyományba* című könyvemmet (1992). A tanulmányok egy részét az Egyesült Államokban írtam, Apple computeren. Magyar ékezetes betűk nem voltak rajta, helyettesítenem kellett őket: á helyett aa-t, é helyett ee-t, ö helyett oe-t, ő helyett oee-t ütöttem. Majdnem olyan eljárás, mint amit az ókori Keleten használtak néhai írások: akkád nyelvű szövegben némely szót sumer szójellel írtak, de ezeket akkádul kellett kiolvasni, vagy párhuzamos szövegben a perzsa szavakat arámi formulákkal helyettesítették. A Brown University computer-irodájában egy teljes napig tartott, amíg az Apple rendszerű szöveget átvittem IBM rendszerre (Pesten, a tanszéken csak egy IBM volt), s itthon több napig tartott az átállítás a magyar helyesírásra. Pár évvel később Gyurgyák a Századvégből kimenekítette magát, a céget az időközben politikussá lett alapító-társaira hagyta, és néhány szerzőjét átvitte új kiadójához, az Osirishez. A régi-új kiadó neve a halálból új életre kelő egyiptomi istent idézi, emblémája óperzsa mázás téglafal bikája lett. A *Bezárkózás az Osirisnél* ismét megjelent (1995), majd más, általam szerkesztett kötetek is. Az Osiris nyomdájában láttam először könyvet nyomtatni közvetlenül computerről; az összehordás és a ragasztás, fűzés vagy kötés még nem ment ilyen egyszerűen. A *Holocaust* című kötetem már csak azért jelenhetett meg (2000), mert a Kiadó szerkesztője, Dávid Anna (most a Magvető igazgatója) melléje állt. A *Héber kútforrások...* (2003) kiadásának költségeihez az MTA Judaisztikai Kutatócsoport, melynek vezetője voltam, egy külföldi alapítványtól kapott pénzzel járult hozzá, cserébe megfeleztük az – igen kis – auflágot. S elkövetkezett az az idő, amikor a Kiadó eltolta magától egy – szintén zsidó tárgyú – könyvemmet, s ezzel az is, hogy többé már nem akartam kéziratot vinni az Osirishez.

Eddig nagyon szubjektív voltam ebben az írásban, most már maradok is. A Kalligramnak 2011 óta vagyok a szerzője. Azon év elején egy rövid E-mailt írtam Szigeti Lászlónak: ha legközelebb Pestre jön, lenne-e ideje találkozni. Lett, igen hamar. A legelső kérdés, amit egy eszpresszóban fölvettem, hogy milyen kézírataim vannak, miket tervezek. Zavarba jöttem, mert kérni szerettem volna tőle, és ehelyett szinte ő kért fel. De akkor és ott, kávé mellett évekre előre megbeszéltük minden lényeges könyvkiadási ügyemet. Meglepett, hogy a szóba hozott terveimet nagyon határozottan átrendezte, sorrendet állapított meg, s beláttam, hogy neki van igaza. Azóta négy könyvem jelent meg a Kalligramnál, abban a sorrendben és nagyjából abban az ütemezésben, amelyet akkor Laci kijelölt, hat kötet, együtt több mint 7 500 oldal, évtizedek munkája; egy könyv még hátra van, s egyelőre ez sem rajta múlik. Az egyik könyv koncepcióját rövid megjegyzései lényegesen befolyásolták, ezt a bevezetésében meg is említettem. Még fontosabb volt a figyelme, a bizalma: ez a kiadó bízik a szerzőiben, Magyarországról nézve, több évtizedes távlatban, ez szokatlanul számított: segít a szerzőnek, de nem erőszakol rá semmit, ez nekem fontos volt.

A *kalligram* szó, azt hiszem, nyelvi invenció, klasszikus görög szótárakban van *kalligraphia*, „szép(en)-írás, *kalligenész*, „nemes származású”, *kalliglótosz*, „ékes szavú”, *kallilogia*, „szépszavú (beszéd)”, és még sok más „szép”, sőt, *kallipügosz* is, „szép fenekű” (ez Aphrodité; szobra a nápolyi múzeumban), de *kalligramma*, noha lehetne, nincs, holott van *kalosz / kallosz* is, *gramma* is. Az újjörög ismeri mint nyelvi újítást a *kalligrammosz* szót, jelentése: „szép írású”, „szépen író”. Ebből a gazdag szókorból sarjadt ki a Kalligram neve. Nem véletlen, hogy a Kiadó könyveinek legelső lapján mindig csak ez áll: Kalligram; a Kiadó bemutatkozása.

A Kiadót ismertem több könyvből, Szigeti Lászlót személyesen is, az 1990-es évek eleje óta. Talán Rudolf Chmellel kezdődött. Rudival is, Lacival is Mészöly Miklósnál találkoztam először, vele lakás-szomszédok voltunk a Városmajor utcában. Aztán itt-ott többször is. Chmel a rendszerváltás után Csehszlovákia budapesti nagykövete volt, széles körben épített ki barátságokat, kulturális, szellemi kapcsolatokat. A kelet-európai

tavaszi fontos személyisége, aki irodalomtörténeti esszéivel rangot adott a diplomáciai posztoknak. Értett az egymás mellett, egymással sokszor még családilag is összefonódva élő, mégis a nemzetállami politika által egymás ellen hangolt népek nyelvén, szó szerint véve is, de különösen átvitt értelemben. Gyönyörű újabb könyvei, a *Nagykövet voltam Magyarországon* (1997), az *Egy érzelmes (közép-) európai* (2008), a *Szlovák-magyar önismeret* (2008), a *Jelen és történelem* (2014), mind a Kalligramnál, magyarul is bizonyítják. A követség légköre ugyanolyan volt, mint amilyent Prágában Václav Havel, nálunk Göncz Árpád teremtett meg, a politikai életnél szélesebb körben – mindenki érzékelte. Bár nem tartozik a könyvkiadáshoz, de Őexcellenciája Chmel nagykövet úrról még annyit, hogy követségén fogadásán, vacsorán többször is juhtúrós sztrapacskát kínált, ez a szlovák étel (*bryndzové halušky*) nekem kassai és északkelet-magyarországi (Göncruszka) gyermekkoromban egyik kedvencem volt: a követségen minden ínyes emlékem megelevenedett.

Volt Szigeti Lászlóval, még kalligramosodásom előtt, egy nem tervezett, virtuális találkozásunk. Böröcz András – mint utóbb megtudtam, közös barátunk – 2010-ben Somorján kiállításon mutatta be különös Tóra-mutató pálcáit, ezekről akkor Laci írt, a zsidó rituális tárgy kritikai átértelmezéseként elemezte őket, s nem sokkal később, a somorjai kiállításról nem is tudva, Böröcz székesfehérvári kiállításának (2011) katalógusához az egyik kísérő szöveget én írtam, az eredeti *jad* ('kéz') *Sitz im Leben*-jét akartam megmagyarázni; ez a két értelmezés együtt nem más, mint a társadalmi problémákra érzékeny önismeret és az élő történelem kis példája.

Az én könyvcsináló működésemben a Kalligram igazi kiadó-technikai újdonságát a képernyős korrektúra jelentette. Terjedelmes Word XP kézirataimat Kiss Ágnes tördelte. Őt nem ismertem, nem is sejtettem, hogy Laci felesége; angliai Yahoo-címe eleve bizalmat ébresztett bennem, régóta az van nekem is. Pozsony és Dunaszerdahely között nem nagy a távolság, de a papír lassabban mozog, mint az internet. Ági PDF tördelést küldött. Próbáltam kinyomtatni, de hamar beláttam, jobb megszokni, hogy csak a képernyő van, fehér alapon feketék a betűk így is. Megtanultam, megszoktam. Személyesen csak sokkal később találkoztunk, talán a második könyv után, Pesten, de a távkapcsolat Ágival – próbatördelés, címsorok egyeztetése, héber betűk, a korrektúra átvezetése, szerzői javítgatások stb. – eleitől fogva, éveken át olyan simán működött, mintha íróasztalunk egy szobában állna. Minden korrektúra-forduló izgalomból igazi örömmre fordult. De emlétenem kell azok közül, akik a Kalligramnál könyveimet gondozták, még legalább Tóth Ozsvald Zsuzsát, kézirataimból, tapintattal különc írásmódom iránt, ő bogarásztta ki a melléüteseket, egyéb íráshibákat, és Hrapka Tibort, akinek címlapterveit tekinthetjük önálló művészi alkotásoknak.

Fontos számomra a Kalligram mint szerzőnek, de még fontosabb mint olvasónak, hiszen többet olvasok, mint írok. Előző világunkban a vajdasági *Új Symposion* (folyóirat) vagy a kolozsvári Kriterion (könyvkiadó) más ablakokat nyitott meg előttünk a szellemi élet, a művészetek nyugat-európai tartományaira, mint a magyar könyvkiadás, még ha a politikai közeg alapjaiban ugyanaz volt is. Egy szabadabb nemzetközi helyzetben, a Kalligram 1992 óta, hogy a metaforánál maradjak, közép-európai panorámát nyújt.

A Kalligramnak Szigeti László a lelke. Műveltsége és kapcsolatteremtő képessége, európai jártassága, a szlovák és magyar szellemi életben otthonossága. Hitelessége, melynek fedezetét a Husák-rendszer diktatórikus-asszimilációs politikájával szemben tanúsított bátor magatartása és az állam-elválás éveiben (1992–1993) végzett, a politika dimenziójába beérő tevékenysége jelentik. Dunaszerdahelyről lát a lengyelek, a németek és osztrákok, a szomszédos országokban élő magyarok, az ukránok és talán még az oroszok felé is. Adott ki könyvet szlovákul, magyarul. Ő vitte el Hrabalt Mészölyhöz, Mészölyt Havelhez és Esterházyt Hrabalhoz. Kapcsolatteremtő volt.

A Kalligram természetes terepe Szlovákia és az itt élő magyarok (a magyar kisebbség története, a szlovákiai magyar irodalom). Az 1990-es évek vége felé a Kalligram Rudolf Chmel által szerkesztett, OS című, szlovák nyelvű folyóiratának (a betűszó-cím jelentése: „tengely”, de mint rövidítés: „nyílt társadalom” vagy „polgári társadalom”) szerzői vezették végig az olvasót a mai Szlovákia, egy része, egykor, Magyarország felől nézve, Felvidék, szlovákok, magyarok, németek, cigányok, rutén- vagy ruszinok, egyaránt kisebbségek által lakott és egyaránt, hasonló joggal sajátjuknak tartott történelmi városain, amint ezt a *Sokszínű városaink* most már könyvben magyarul is bemutatja (2016), Szigeti Lászlónak, annak idején az írói útikép-sorozat kezdeményezőjének a bármiféle kisajátítást elutasító tömör előszavával. A Kalligram több jelentős szlovák történelmi személyiség (Ludovít Štúr, Milan Hodža) írásaival ismertette meg a magyar olvasót. Számomra legutóbb felfedezés volt Tarján Ödön szlovén nyelvű magyar politikus kisebbség- és gazdaságpolitikai írásainak gyűjteménye (*Az állameszme kritikusa*, 2017), amely kötetet Gaucsik István jegyzi. Az ő, Gaucsik, könyveit (*A jog erejével*, 2008; *Lemorzsolódó kisebbség*, 2013) és cikkeit egyébként is a magyar társadalomtudományi irodalom legjavához sorolom.

Nagyon sokra tartom a Csallóközi Kiskönyvtár köteteit, melyeket a Kalligram keretében egykori sárospataki osztálytársam, Koncsol László szerkeszt, különösen a számos forráskiadást vagy Bél Mátyás, Ipolyi Arnold, Házy Jenő műveit. Engel Alfréd – a Kalligramnál másodkiadású – szerdahelyi zsidó emlékkönyve (1995), ez is Koncsol szerkesztésében, egyike volt első Kalligram-könyveimnek. Forráskiadásnak tekintem Ortvy Tivadar „kis” Pozsony-könyvének (*Pozsony város utcái és terei*, 1905) új kiadását, gyakorlatias frissítésekkel, és bizony jó volna, ha valaki a „nagy” Pozsony-könyvét (*Pozsony város története*, 1892–1912) is újra hozzáférhetővé tenné.

A Kalligram gazdag kiadói programja tárgyilagos kritikával mutatja be a történelmi közelmúlt azon eseményeit, amelyek a legmélyebb fájdalmat okozták szlovák vagy magyar oldalon (revizionista politika, irredenta, kitelepítés, lakosságcsere, szlovakizáció / reszlovakizáció); a sérelmek kölcsönös felhánytorgatása, alaptalan vagy irreális igények ébren tartása, amit szélsőséges politikusok, mámoros nacionalisták ma is művelnek, nem áll meg a történelmi kritikával szemben, s a Kalligram szerzői éppen ebben a kritikában voltak mindig erősek és következetesek, a Kiadó többet ért e téren, mint a tantervek összehangolására hivatott kormányközi vegyesbizottságok. A Kalligram nem felejtette el Fábry Zoltánt, és felfedezte Peéry Rezsőt (az elismerés Tóth Lászlót illeti); horizontján helye van Sas Andornak, Szalatnai Rezsőnek, Szvatkó Pálnak. És fel tudja vonultatni a tágabb kelet-európai térség legjobb mai filozófus, irodalmár, történész esszéistáit és publicistáit Witold Gombrowiczról Czesław Miłoszig; Jan Patočkától (*Mi a cseh?*, 1996) és Václav Haveltől (*A szabadság ígérete*, 2012) Miroslav Kusýn át (*A magyarkérdés Szlovákiában*, 2002) Petr Pithartig (*Nyolcvankilenc után – kik vagyunk?*, 2002) és Adam Michnikig (*Harag és szégyen...*, 2006); Lubomír Liptáktól (aki a *Sokszínű városaink* bölcs zárótanulmányát is írta) Markó Bélán át (*Rekviem egy macskáért*, 2014) Péterfy Gergelyig (*Mindentől keletre*, 2016). E magyar nyelvű kötetek sorából éppen Szigetinek hiányzik az újabb publicisztikája; a közelmúltban néhány éven át egy politikai fortélyal 2016 őszén rövid úton megszüntetett magyarországi napilapban elemezte havi rendszerességgel az éppen folyó magyarországi és szlovákiai, szlovák–magyar és magyar–szlovák politikai konfliktusokat, élesen kritikus hangja még fülünkben cseng. Példás, és a mai magyarországi magyarok (!) számára külön is tanulságos az a két tanulmánykötet, amelyeket éppen Rudolf Chmel szerkesztett: *A szlovákkérdés a 20. században* (1996) és *A szlovákkérdés ma* (2016): fedőlapjaik között a nemzeti öntudat és a kritikus önismeret elegye. E kötetek mellé kerül nálam Szarka Lászlónak – egy időben a Magyar Tudományos Akadémia intézményi hálózatában toleráns főnökömnek – az egykori Csehszlovákia nemzetiségi politikáját, s ezen belül a szlovákiai magyarok történetét, intézményi lehetőségeit és a körük állított korlátokat elemző könyve is (*A multietnikus nemzetállam*, 2016); kívánom, hogy mihamarabb megjelenjék szlovákul is.

A Kalligram kiváló szerzők életmű-sorozatait adta kezünkbe, kezembe; csak Kende Pétert említtem közülük, négykötetes sorozata (2013–2015) párizsi madártávlatból mutatja, elemzi, bírálja a magyarországi állapotokat a 20. század második felében és történeti hittel elemzi a „zsidó Magyarország”-ot (1996), részben éppen azt, amelyben a haladás eszméi kisarjadtak. A csak-életkorban-idős nemzedék számomra legfontosabb személyisége.

És a szépirodalom! Krúdyval, Kosztolányival, még ha sorozataik talán – e hagyatékok természetéből következőleg – befejezhetetlenek is, a magyar szövegkritika legnagyobb adósságait vette vállára. Nem egy könyvet olvastam a Kalligram gazdag élő magyar irodalmából, magyar és szlovák szerzőktől, felsorolni sem tudom őket. Valakit azért említeni akarok. Szigeti Lacitól kaptam ajándékba, nem sokkal megjelenése után, Csehy Zoltán *Hárman az ágyban* (2000) című fordítás-gyűjteményét. A verseken, a „*Fénylő ölednek...*” szókimondó Dumuzi–Innin dialógusai után, nekem nem akadt fenn a szemem, még a vázarajzokon sem, jártam eleget antik váza-kiállításokon, és mindig megnéztem a vázák fal felé fordított oldalát is, és persze ismertem Somlyó György kötetét (*Míg élők közt leszel élő*, 1980), melyben az erotikus tárgyú epigrammákat Szilágyi János György mindent-megmutató görög vázakép-válogatása illusztrálta. Csehy Zoli költői, tanulmányírói, fordítói életműve azóta a Kalligramnál – és magyarországi folyóiratokban – erdővé nőtt. Ismeretlen világokat tár a magyar olvasó elé, középkori, kora-újkorai humanista költőket, fordításokban és tudós tanulmányokban az erotikus költészet magyarul soha eddig be nem járt tartományait. Tolla nyomán felpezsdült a magyar szókészlet, hadd mondjak csak annyit, hogy amit a világirodalom a szerelemben és erotikában tenni tud, ahhoz Zolinak van *nyelve*. Jó a kiadónak, amely ilyen szerzőnek az otthona.

Nem sorolhatom fel ebben az eulogiumban a Kalligram teljes életművét! A Kiadó 25 év alatt Pozsonyban felnőtt a mértékadó nagy könyvkiadók közé. Azt, hogy Pozsonyból tud nagy magyarországi könyvkiadó is lenni, csak azért teszem hozzá, mert én a magyar nyelvű könyveit olvasom. De remélem, hogy saját kiadójuknak érzik a szlovákok is, és mindenki, aki eddigi, mintegy kétezer könyvét kézbe vette.

És Lacinak üzenem, Zoli szavaival (Tiszatáj, 2012/12): „azt kérem még, édes jó istenem, / hogy a lámpát ne lehessen, ne kelljen, / egyáltalán ne kelljen lekapcsolni”. ■ ■ ■

■ **Komoróczy Géza** (1937): orientalista (assziriológia, hebraisztika), történész. 1962-től ötven éven át tanított az ELTE-n és vendégprofesszorként külföldön; ma professor emeritus. Hosszabb tanulmányutakról ismeri a Közel-Kelet országait, a régészeti ásatásokat, múzeumi gyűjteményeket. Alapítója és több mint két évtizeden át vezetője volt az MTA Judaisztikai Kutatócsoportnak (1987) és az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszéknek (1989). Széchenyi-díjas (2007). Könyvei a Kalligramnál: *Meddig él egy nemzet. A nemzet történeti látószövege* (2011); *A zsidók története Magyarországon, I–II* (2012, második kiadás: 2012; Akadémiai díj: 2013); *“Nekem itt zsidónak kell lenni.” Források és dokumentumok* (2013); *Zsidók a magyar társadalomban, I–II* (2015).

WELLBERRY

